

ELS TREBALLADORS A LA VILAFRANCA DELS ANYS 20

RAMON ARNABAT I MATA

A Jordi Vallès

Quan vaig iniciar la redacció definitiva d'aquesta comunicació, em va arribar la trista notícia de la mort de l'amic Jordi. Trist per la mort d'un amic, amb qui compartia aquesta mania per la història, i trist per tractar-se d'una persona en plena joventut i amb moltes ganes de viure.

L'objectiu d'aquesta comunicació és fer conèixer i analitzar una enquesta sobre la població treballadora de Vilafranca, els anys vint.

*Aquesta enquesta es conserva en els fons de la documentació municipal de Vilafranca, que es troba a l'Arxiu Històric Comarcal de Vilafranca del Penedès⁽¹⁾. Es tracta del **Censo Patronal y Obrero** de 1928⁽²⁾, que recull amb gran detall la distribució de la població treballadora a Vilafranca. Hi són reflectits el nombre d'empreses i el dels treballadors de cadascuna. També hi són anotats el sexe, l'edat i el domicili d'aquests treballadors, cosa que ens permet un estudi a fons de la població treballadora.*

ELS TREBALLADORS A LA VILAFRANCA DELS ANYS 20

El *Censo* era elaborat per la Dirección General de Estadística del Ministerio de Trabajo, Comercio e Industria, tot i que, a nivell local, era confeccionat per les respectives corporacions locals, segons el real Decret de 3 de novembre de 1922 que en manava la creació.

El *Censo*, durant la dictadura de Primo de Rivera tenia una funció de control sobre la població assalariada i de les relacions socials, de la qual formaven part també els Comitès Paritaris, entesos com una eina bàsica del corporativisme social, en el qual participà un sector de l'UGT. El *Censo* era també una peça de l'intent de dirigisme econòmic de la dictadura, tal i com assenyala en la seva excel·lent síntesi Jordi Cassassas⁽³⁾, sobretot en l'època del directori civil (1925-1929), del qual sorgiran bona part dels dirigents del primer franquisme.

Cal inserir la dictadura de Primo de Rivera en el context de l'Europa del sud-est en el període d'entreguerres, caracteritzat per la crisi dels sistemes parlamentaris i per les disfuncions estructurals que havia provocat, sobretot a nivell econòmic, la primera guerra mundial. Hi ha també importants causes internes, la principal de les quals era la necessitat de respondre a la forta mobilització obrera que havia caracteritzat els darrers anys de la dècada dels deu i els primers vint, sobretot a Catalunya. Mobilització que havia tingut el suport de les dues centrals sindicals CNT i UGT⁽⁴⁾.

Durant la dictadura de Primo de Rivera (1923-1929) es produeix una forta expansió econòmica que es clou amb la crisi dels anys trenta. Aquesta expansió comportà un fort creixement de la producció industrial, proper al 40%. Aquest creixement econòmic fou desigualment repartit, ja

que beneficià bàsicament l'oligarquia industrial i financera. La classe treballadora va aconseguir mantenir el seu nivell de vida, ja que els preus dels productes alimentaris bàsics i els sous pujaren aproximadament igual, al voltant del 13%⁽⁵⁾. El sou setmanal d'un treballador a la indústria era d'unes 44 pessetes.

VILAFRANCA ALS ANYS VINT

En tombar el segle, la recuperació de l'activitat agrícola—després de la fil·loxera— va permetre un creixement de l'activitat econòmica i de la població. Així, segons les dades que ens ofereix Josep Iglésies⁽⁶⁾, la població de Vilafranca va passar de 8.586 habitants el 1920 a 9.822 el 1930⁽⁷⁾, cosa que significa un increment del 14,4% en deu anys. Aquesta població representava, el 1930, el 21,6% de l'Alt Penedès.

Del total de població de 1940, el 48% (4.713) eren homes i el 52% (5.109) eren dones. També sabem que aquesta població estava agrupada en 2.698 famílies, que vol dir una mitjana de 3,64 habitants per família⁽⁸⁾. Aquestes famílies estaven distribuïdes en 1.990 habitatges, és a dir que en alguns casos vivien més de dues famílies en una mateixa casa⁽⁹⁾. Per últim, podem dir que d'aquests habitatges, 226 tenien un pis, 860 en tenien dos, i 999 en tenien tres.

Un altre exponent d'aquesta represa econòmica és la creació de bancs, i concretament del Banc de Penedès, el 1921. Una represa, però, que no comportà canvis estructurals a nivell de les activitats econòmiques, sinó que implicà un increment de les existents i tradicionals, molt lligades a la producció agrícola.

El sector vitícola continuava essent la base de la producció agrícola, i això implicava una certa inestabilitat, en dependre fonamentalment dels mercats exteriors, combinant-se anys de preus molt alts amb altres de preus baixos. Aquesta activitat viti-vinícola anava acompanyada d'una activitat industrial complementària com ara la destil·lació d'alcohols, les boteries, les indústries de maquinària agrícola, etc. Les activitats relacionades amb la construcció eren una altra branca forta de l'economia industrial: bòbiles, pedreres, paletes, etc.

Una economia que, tot i tenir un balanç comercial favorable, com assenyala Mas i Perera⁽¹⁰⁾, continuava important productes bàsics com els cereals, els adobs, les farines i els carbons vegetals.

Quant a l'activitat sindical a Vilafranca durant aquest període, podem assenyalar que, després de la gran empenta de la Federació Local Obrera (FLO) els anys 1918-1920⁽¹¹⁾, hi hagué un cert reflux, tot i que continuà l'activitat sindical a tres nivells: a nivell clandestí (importants sectors de l'antiga FLO), a nivell semiclandestí (sectors de la FLO, com per exemple els boters) i legal a través dels Comitès Paritaris (sectors de l'UGT).

No sembla que els Comitès Paritaris tinguessin gaire èxit a la nostra vila, ja que sovint els obrers no es presentaven a votar els seus representants, seguint amb això les consignes de la CNT i dels republicans radicals⁽¹²⁾.

Com a mostra de l'activitat semipermesa, tenim la conferència que, amb el títol de «La cultura y la clase trabajadora», organitzada per la Secció de Cultura de la Sociedad La Principal, féu Àngel Pestaña el 5 de novembre de 1929.

Que l'activitat sindical continuava ens ho demostra, per exemple, l'existència de la Sociedad de Carpinteros y Ebanistas de Vilafranca o bé la Unión Local de Sindicatos Obreros y Bolsa de Trabajo, ambdues amb seu al carrer de la Cera número 12, i de caire semilegal⁽¹³⁾. O també els oficialistes Sindicato Libre Profesional de Oficiales Peluqueros y Barberos de Vilafranca o el Sindicato Libre Profesional de Empleados y Obreros de la Compañía Fuerzas y Riegos del Ebro S.A., ambdós amb seu a la Rambla de Nostra Senyora, 37, baixos⁽¹⁴⁾.

Altres sindicats, una mica «per lliure», com la Sociedad de Camareros, Cocineros y Similares de Vilafranca, amb seu a la plaça de Jaume I, núm. 1. O el Centro de Agricultores Obreros (relacionat amb el partit Radical), amb seu al carrer del progrés, 29. Malgrat això, l'organització agrària més important era la Sociedad de Obreros Agricultores (la futura Unió de Rabassaires de Catalunya). Una altra associació important i de gran tradició a la vila era la Sociedad de Oficiales Toneleros, que també tenia el local al carrer de la Cera, 12. I no podem deixar-nos l'Asociación Mutual de Dependientes de Escritorio, molt deslligada de les anteriors, amb seu al carrer de Sant Pere, 22, 2n⁽¹⁵⁾.

Un cop presentada la documentació que ens serveix de base i el context polític i social del període d'estudi, passem a exposar els punts més importants de l'anàlisi que hem realitzat.

SEGELLS DE SINDICATS OBRERS

1 - Federación Comarcal de
Sindicatos Únicos
CNT
Vilafranca del Panadés

2 - Federación Regional Catalana
de Oficiales Albañiles

3 - Sindicato Único de Trabajadores
CNT
Vilafranca del Panadés

4 - Sindicato Único de Trabajadores
CNT
Comisión Biblioteca y Cultura
Vilafranca del Panadés

Segells d'organitzacions sectorials obreres

5 - La Alianza del Panadés
Vilafranca
Sociedad de Camareros
Cocineros y Similares

6 - Unión Local de Sindicatos Obreros
y
Bolsa del Trabajo
Vilafranca del Panadés

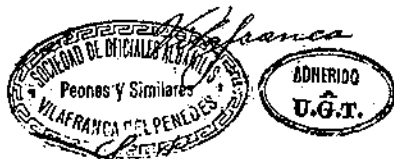
7 - Centro de Agricultores Obreros
Vilafranca del Panadés

8 - Sociedad de Obreros Toneleros
Vilafranca del Panadés

9 - Asociación Mutual de
Dependientes de Escritorio
Vilafranca del Panadés

10 - Sociedad de Oficiales Albañiles
Peones y Similares
Vilafranca del Penedés
(Adherido a U.G.T.)

LA POBLACIÓ TREBALLADORA A VILAFRANCA

Les grans dades que ens ofereix el *Censo* estan resumides en el quadre 1. En total hem comptabilitzat 554 empreses, amb un total de 1.239 treballadors. Això implica una mitjana de 2,2 treballadors per empresa. És a dir, una estructura industrial de caire tradicional i de dimensions reduïdes, tot i que, com veurem, hi ha grans diferències entre els diversos sectors industrials.

Aquesta població treballadora representa el 12,6% de la població vilafraquina. Però en cap cas no podem parlar de població activa, ja que no hi són comptabilitzats les professions liberals i els pagesos. El *Censo* podria representar —malgrat els dubtes que la font documental pugui presentar, amb dades normalment per sota de la realitat— els treballadors de la indústria i dels serveis.

Per fer-nos una idea del que això representa cal dir que el 1930 els treballadors de la indústria i dels serveis arreu de l'Estat significaven el 19,3% de la població⁽¹⁶⁾. I que a Catalunya aquests treballadors eren el 21% del conjunt de la població⁽¹⁷⁾. Això vol dir que la nostra vila estava menys desenvolupada en els sectors industrial i de serveis que la resta de l'Estat i de Catalunya concretament. L'activitat agrícola continuava essent molt important.

Quadre 1

Empreses i treballadors per sectors Vilafranca 1928

Sector	Empreses	Treballadors	(1)	(2)
Comerç	260	430	35	15
Construcció	37	149	12	8
Fusta i suro	55	124	10	3
Confecció	48	110	9	4
Alimentació	18	104	8	2
Metal·lúrgia	36	92	7	11
Transports	13	73	6	2
Tèxtil	12	65	5	34

Sector	Empreses	Treballadors	(1)	(2)
Altres indústries	26	35	3	1
Serveis públics	2	17	1,4	5
Químiques	11	16	1	3
Cuir i pel	16	12	1	2
Gràfiques i editorials	10	9	1	2
Artis. Cienc. Luxe	9	2	0,5	0,2
Ceràmica i vidre	1	1	0,1	1,5
Total	554	1.239	100	93,7

- Columna (1). Percentatge de treballadors d'aquest sector sobre el total de Vilafranca (hem arrodonit els percentatges).

- Columna (2). Percentatge de treballadors d'aquest sector sobre el total de la província de Barcelona (exclosa Barcelona ciutat). El total no dona el 100% perquè hi manca algun sector que no és representat a Vilafranca.

Font: *Censo Patronal y Obrero, 1928*.

Diguem que mentre la població vilafranquina representava el 0,35% de la catalana, els treballadors de la indústria i dels serveis representaven sols el 0,2% dels catalans ocupats en aquests sectors econòmics.

A) DONES I HOMES AL MÓN DEL TREBALL

Dels 1.239 treballadors, 1.047 són homes (84,5%) i 192, dones (15,5%) (vegeu el quadre 2 i el gràfic 1). Aclaparadora majoria del sexe masculí a nivell general, tot i que la situació s'inverteix en el sector tèxtil i en la confecció (18% d'homes i 82% de dones). Només en un altre sector, el comerç, la presència percentual de dones és important i s'apropa al 10% (vegeu el quadre 2). En aquests tres sectors, hi estan ocupades el 91% de les dones treballadores.

Cal ressenyar que la immensa majoria de dones que treballen són menors de 18 anys. Sembla lògic pensar que les poques dones que treballaven ho feien abans de casar-se.

Els homes representen el 100% dels treballadors al Transport, als Serveis públics, a Gràfiques i editorials, a la Ceràmica i el vidre, al Cuir i la pell i a les anomenades Altres activitats (vegeu el quadre 2).

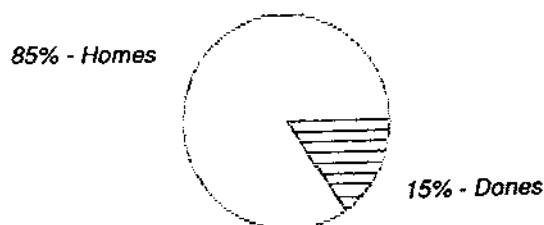
Quadre 2

**Sexe i procedència dels treballadors
Vilafranca 1928**

Sector	Homes	Dones	Vilafranca	Comarca
Comerç	398	32	421	9
Construcció	147	2	141	8
Fusta i suro	122	2	111	13
Confecció	22	88	110	0
Alimentació	94	10	98	6
Metal·lúrgia	90	2	91	1
Transports	73	0	66	7
Tèxtil	10	55	57	8
Altres indústries	35	0	35	0
Serveis públics	17	0	17	0
Químiques	15	1	16	0
Cuir i pell	12	0	12	0
Gràfiques i editor.	9	0	9	0
Artis. Cient. Luxe	2	0	2	0
Ceràmica i vidre	1	0	1	0
Total	1.047	192	1.187	52

Gràfic 1

**HOMES I DONES
Treballadors Vilafranca 1928**

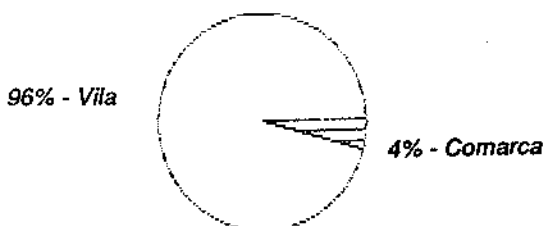
La taxa general del 12,6% de població treballadora al comerç i la indústria varia molt per sexes. Així, per a les dones la taxa d'activitat comercial i industrial seria del 3,75%, mentre que per als homes seria del 22,2%. La incorporació de la dona al treball assalariat fora de la llar era, en aquells anys, molt minsa.

B) VILATANS I COMARCANS

D'aquest conjunt de treballadors, només 52 són de fora de la vila, cosa que representa el 4,2% del total (vegeu gràfic 2). Els obrers de la comarca que treballen a Vilafranca representen prop del 10% a la Fusta i el suro, al Tèxtil i als Transports (vegeu quadre 2).

Gràfic 2

PROCEDÈNCIA GEOGRÀFICA Treballadors Vilafranca 1928

Els treballadors de la comarca responen a dues característiques: per una banda, són treballadors especialitzats (casos de la Fusta i el suro i els Transports), o bé mà d'obra barata i majoritàriament femenina (com en el cas del Tèxtil).

Aquest aspecte és una mostra més de la poca activitat industrial o de serveis de la vila, en aquells anys (manca d'oferta de llocs de treball), i per altra banda és una mostra de la importància de l'activitat agrícola que ocupava quasi tota la població de la comarca (manca de demanda de llocs de treball).

Dos aspectes de la primitiva configuració de la Rambla de Nostra Senyora, centre de gravetat de tots els ordes de la vida social vilafranquina durant els inicis de segle.

C) L'EDAT DELS TREBALLADORS

Pel que fa a l'edat dels treballadors, el grup majoritari (688 = 56% del total) té entre els 19 i els 40 anys, i és seguit pels menors de 18 anys (311 = 25%), i pels majors de 40 anys (240 = 19%) (vegeu el quadre 3 i el gràfic 3).

Aquesta composició general varia per sectors. Així, els menors de 18 anys són majoria al Tèxtil (78%) i la Confecció (47%), mentre que els de més de 40 anys tenen importància en el Comerç (26%) i en el Transport (30%) (vegeu quadre 3).

Quadre 3

Edats dels treballadors Vilafranca 1928

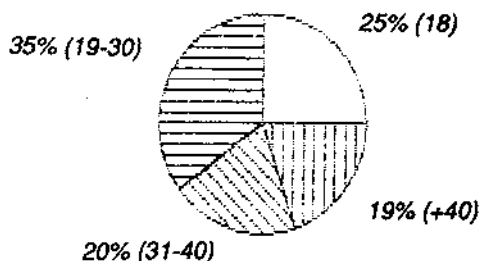
Sector	-181	9-30	31-40	+40	Total
Comerç	85	146	88	111	430
Construcció	23	59	37	30	149
Fusta i suro	38	48	16	22	124
Confecció	52	47	7	4	110
Alimentació	20	36	28	20	104
Metal·lúrgia	24	34	20	14	92
Transports	2	23	26	22	73
Tèxtil	51	9	3	2	65
Altres indústries	7	19	6	3	35
Serveis públics	0	8	4	5	17
Químiques	3	3	6	4	16
Cuir i pell	2	4	2	4	12
Gràfiques i editor.	4	2	3	0	9
Artis. Cien. Luxe	0	1	1	0	2
Ceràmica i vidre	0	1	0	0	1
Total	311	440	247	241	1.239

Font: *Censo Patronal y Obrero, 1928*

Gràfic 3

EDAT

Treballadors Vilafranca 1928

Els menors de 18 anys representen més d'una quarta part dels treballadors del Tèxtil, Confecció, Metal·lúrgia (26%), Fusta i suro (31%) i Gràfiques i editorials (44%). Aquests cinc sectors agrupen el 54,3% dels menors de 18 anys que treballen a la vila.

Pel que fa als majors de 40 anys, representen més d'una cinquena part del total en el Comerç, el Transport, la Construcció (20,1%), l'Alimentació (19,2%), els Serveis públics (29,4%), i Cuir i pell (33,3%).

Els que tenen entre 19 i 40 anys són més de la meitat en tots els sectors, tret del de la Confecció i el del Tèxtil.

D) ELS SECTORS ECONÒMICS

Els principals sectors econòmics, pel que fa al nombre de treballadors, eren: el Comerç (35% del total de treballadors), la Construcció (12%), la Fusta i el suro (10%), la Confecció (9%) i l'Alimentació (8%). (Vegeu quadre 1, columna 1).

Si comparem aquestes dades amb les de la província de Barcelona del mateix any 1928⁽¹⁸⁾ (vegeu quadre 1, columna 2), hi trobem diferències importants. Per una banda, la principal activitat quant a ocupació de treballadors és a Vilafranca el Comerç, mentre que a la província de Barcelona és el Tèxtil (34% del total). Per altra banda, es pot deduir perfectament que, mentre que a la província les activitats industrials clàssiques, com el tèxtil i la metal·lúrgia, ocupen prop de la meitat dels

obriers, a Vilafranca aquestes dues activitats industrials ben just si n'ocupen el 13%.

Aquí hi ha un altre indicador del retard en el desenvolupament industrial de la vila. Una vila dedicada en bona part al comerç i on les activitats industrials són complementàries a l'agricultura i a aquest comerç.

Quan parlem de sectors econòmics cal tenir present a què ens referim, car les dades que utilitzem són per elaborar una estadística i les classificacions sempre són difícils. Per això sintetitzem a continuació les principals branques de cada sector:

- Alimentació: elaboració de fideus (36% del sector), farineres, fleques (20%), confiteries...
- Metal·lúrgia: ferreries (21%), serraleries, foneries, construcció de maquinària (22%), llauneria (22%)...
- Comerç: banca, venda de grans, de vins (60% del sector), comestibles, teixits, tabernes i cafès...
- Construcció: rajolers (31% del sector), paletes (47%), pintors...
- Fusta i suro: fusters (30% del sector), boters (26%), serradors mecànics, serradors...
- Confecció: sastreries (75% del sector), sabateries...
- Transports: transports (82% del sector) recaders, ferrocarril...
- Tèxtil: seda (46% del sector), gèneres de punt (41%)...
- Altres indústries: perruquers (40% del sector), farmàcies (31%)...
- Serveis públics: gas (53% del sector) i electricitat (47%).
- Químiques: adobs (37% del sector), aiguardents (31%), lleixius...
- Cuir i pell: blanquers (33% del sector), guarniments (25%)...
- Gràfiques i editorials: impremtes (100%).
- Ceràmica i vidre: terrissers (100%).
- Artística, Científica i Luxe: rellotgeries (50% del sector) i argenteries (50%).

E) L'ESTRUCTURA DE LES EMPRESES

Si observem el quadre 4 i el gràfic 4, podem veure que l'estructura de les empreses a la vila era més aviat petita. Amb una mitjana de 2 treballadors per empresa, mentre que Catalunya aquesta mitjana era de 17 treballadors per empresa. Una estructura industrial i de serveis on predomina l'empresa minúscula, de caire familiar. Ens tronem a trobar amb un indicador del poc desenvolupament industrial.

Quadre 4

Estructura de les empreses Vilafranca 1928

Sectors	1-5 tr. Emp/Obr	6-10 tr. Emp/Obr	11-25 tr. Emp/Obr	+26 tr. Emp/Obr
Comerç	241/164	10/77	7/109	2/80
Construcció	27/42	5/38	5/69	0/0
Fusta i suro	50/71	3/21	2/32	0/0
Confecció	40/27	5/38	2/23	1/22
Alimentació	11/20	5/39	2/45	0/0
Metal·lúrgia	31/42	3/27	2/23	0/0
Transports	10/18	1/10	1/18	1/27
Tèxtil	10/8	0/0	0/0	2/57
Altres indústries	25/27	1/8	0/0	0/0
Serveis públics	0/0	2/17	0/0	0/0
Químiques	11/16	0/0	0/0	0/0
Cuir i pell	16/12	0/0	0/0	0/0
Gràfiques i editor.	10/9	0/0	0/0	0/0
Artis. Cient. Luxe	9/2	0/0	0/0	0/0
Ceràmica i vidre	1/1	0/0	0/0	0/0
Total	429/459	35/275	21/319	6/186
Mitjana Treb/Emp.	1	8	15	31

Font: *Censo Patronal y Obrero 1928*

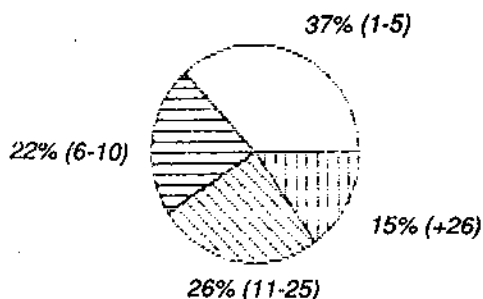
Si filem una mica més prim, podem dir que el 37% dels treballadors treballen en empreses d'uns cinc treballadors; que el 22% ho fan en empreses de sis a deu treballadors; que el 26% ho fan en empreses d'onze a vint-i-cinc treballadors, i que el 15% ho fan en empreses de més de vint-i-sis treballadors (vegeu gràfic 4).

Els sectors amb més concentració de treballadors per empresa són els de Serveis públics (8 treballadors per empresa), els Transports i el Tèxtil (amb 6) i la Construcció (amb 4).

Les empreses que tenen 26 o més treballadors són dues del comerç, una de la confecció, una del transport i dues del tèxtil. En total, sis empreses que ocupen 186 treballadors, és a dir, amb una mitjana de 31 treballadors per empresa.

Gràfic 4

ESTRUCTURA EMPRESES
Treballadors Vilafranca 1928

SÍNTESI

Podem sintetitzar les dades que ens ofereix el *Censo* dient que Vilafranca té un limitat desenvolupament de les activitats industrials i de serveis en relació amb la mitjana catalana en el període estudiat, a finals dels anys vint.

Aquesta inferioritat la veiem reflectida en l'estructura de les empreses, amb un baix percentatge de dos treballadors per empresa. També es manifesta en el predomini del comerç dins els sectors econòmics i en

Capçalera del butlletí editat per l'«Asociación Mutual de dependientes de escritorio» a Vilafranca del Penedès durant els anys vint.

la poca importància que tenen activitats tan importants per al desenvolupament industrial com són el tèxtil i la metal·lúrgia. Per últim, referent a aquest tema, podem assenyalar el baix nombre de treballadors en la indústria i els serveis en comparació amb el conjunt de la població (al voltant del 12%).

Pel que fa a la població treballadora, ja hem vist que la immensa majoria són homes (prop del 85%). També hem vist que la majoria són persones entre els 19 i els 40 anys, és a dir, adults, tot i que també hem ressenyat la importància dels menors de 18 anys, que representen una quarta part dels treballadors. Finalment, ens hem fixat en la procedència geogràfica d'aquests treballadors i hem constatat que la major part són vilafranquins.

El perfil de l'activitat industrial i de serveis a Vilafranca, a finals de la dècada dels vint, seria: poc desenvolupada i lligada a l'agricultura i al comerç, és a dir, activitats tradicionals realitzades de forma també bastant tradicional. El perfil del treballador a Vilafranca, durant aquest període, seria el d'un home adult i que viu a la vila.

NOTES

- (1) Es pot localitzar a la Documentació Municipal de Vilafranca (DMV) de l'Arxiu Històric Comarcal de Vilafranca del Penedès (AHCVP). Amb la signatura 7.00.002
- (2) Aquest té la data de 30 de novembre de 1928.
- (3) Jordi Casassas, *La Dictadura de Primo de Rivera (1923-1929)*. Textos. Anthropos. Barcelona, 1983.
- (4) VVAA, «Dossier: Catalunya davant el món en guerra», *L'Avenç* 69, març 1984.
- (5) Les dades són extretes de Manuel Tuñón de Lara, *La España del siglo XX. La quiebra de una forma de Estado (1898/1931)* 3, pgs. 167-183. Laia. Barcelona, 1974
- (6) Josep Iglésies, *Estudi de les xifres de població de l'Alt Penedès en el curs de sis segles (1358-1975)*, pgs. 86-89. Institut d'Estudis Penedesencs. Vilafranca del Penedès, 1988.
- (7) Aquesta dada que ofereix Josep Iglésies, *op. cit.*, l'hem localitzada a AHCVP, Censo de Población, 1 de gener de 1931.
- (8) Ibidem.
- (9) Ibidem.
- (10) Pere Mas i Perera, *Vilafranca del Penedès*. Reedició, pgs. 150-151. Vilafranca del Penedès, 1982.
- (11) He tractat més a fons aquest tema en el meu treball *Introducció al moviment obrer Vilafranquí, 1870-1939*. Inèdit.
- (12) Carpeta d'*Expedientes de sociedades, reuniones y periódicos* a DMV-AHCVP (signatura F.1.163).
- (13) Ibidem.
- (14) Ibidem.
- (15) Ibidem.
- (16) Manuel Tuñón de Lara, *op. cit.*
- (17) Josep Termes, *De la revolució de setembre a la fi de la guerra civil, 1868-1939*, vol. VI d'*Història de Catalunya*, dirigida per Pierre Vilar. pgs. 237-250. Edicions 62. Barcelona, 1987.
- (18) Pere Gabriel, «La població obrera catalana, una població industrial?», a *Estudios de Historia Social*. Madrid, 1985.